

РЕЦЕНЗИИ

ВІД ПЕРШОГО ЮВІЛЕЮ І ДО СЬОГОДНІ (ЗДОБУТКИ ОДНОГО ВИДАВНИЧОГО ПРОЕКТУ)

Н. Г. Мозгова

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії
НПУ імені М.П. Драгоманова
mozgova@gmail.com

Б. К. Матюшко

кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії
НПУ імені М.П. Драгоманова
bogdanphil@bigmir.net

2007 року ентузіасти своєї справи – кілька докторів та кандидатів наук з Києва, Харкова, Мелітополя й інших міст України започаткували книжкову серію «Антологія української думки». Вона являє собою перевидання творів тих українських мислителів минулих століть, повноцінне вивчення спадщини яких стало можливим у незалежній Україні. Як сказано в анотації до кожного окремого випуску серії, «за весь час існування самостійної української держави у суспільстві лише пробуджується інтерес до вітчизняної філософії», і тому «планується видати найбільш цікаві й оригінальні твори видатних представників української філософської думки, починаючи від часу її становлення і завершуючи сучасністю. Особлива увага буде, безперечно, надаватися трьом останнім століттям».

Тексти, які отримують нові видання, з відомих історичних причин написані і свого часу вийшли у вигляді окремих книг, журнальних статей і газетних заміток російською мовою, а в 1917 – 1991 роках були доступні хіба що у відділах рідкісної книги і стародруків провідних наукових бібліотек України та інших країн світу. Тому, з метою їх повторного введення до наукового обігу, редакційною колегією серії було прийняте рішення видати їх мовою оригіналу. Кожен окремий том включає в себе не лише самі твори, орфографія яких виправлена відповідно до діючих правил, але й ґрунтовну вступну статтю, а від осені 2012 року – іменний та предметний покажчики.

В перші роки існування серії вийшли друком збірка з усіх п'яти випусків журналу «Свое слово», які видав один з представників української філософської думки XIX століття, професор Київського університету Св. Володимира (нині Київський Національний університет імені Тараса Шевченка) Олексій Олексійович Козлов. Нове видання отримала книга іншого значного вченого Олексія Микитовича Гілярова «Філософія в її сутності, значенні й історії». Сучасний український філософ, який є співзасновником серії, видав у ній свою працю «Діалог крізь віки».

Окремі випуски «Антології української думки» виходять друком у місті Мелітополь Запорізької області, де головним осередком гуманітарних наук по праву є Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького. Доктор філософських наук, професор кафедри філософії цієї вищої школи, Олександр Григорович Волков узяв на себе головну частину відповідної організаційної роботи.

2012 рік став для всієї серії знаковим у багатьох відношеннях. Окрім удосконалення оформлення окремих її випусків, з нагоди першої, як прийнято казати, круглої дати, до участі в цьому видавничому проєкті долучилися викладачі кафедри філософії провідного педа-

гогічного ВНЗ України – Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Згодом географія місць праці науковців-освітян, які стали авторами вступних статей і по суті упорядниками нових випусків «Антології української думки» тільки розширюється: Тернопіль, Запоріжжя, Івано-Франківськ, і це, звісно, далеко не остання межа. Причому кожен з нових учасників серії, що добирає тексти, пише вступну статтю і готує два покажчики, має науковий ступінь і є дослідником, який має пряме відношення до мислителя, чії твори виходять друком після перерви в сто і більше років. Як правило, це кандидати і доктори наук, які мають у своєму доробку дисертації і далеко не одну статтю, опубліковану в Україні і за її межами, що присвячена творчості того чи іншого українського філософа минулих часів.

За останні три роки в рамках серії видано праці десяти мислителів, які представляють весь спектр філософської думки нашої країни XIX – початку XX століть: від православної, перш за все професорів Київської духовної академії, а також учнів творців німецької класичної філософії та інших розробників традиційної метафізики, до перших позитивістів і співзасновників емпіричної психології сучасного зразка на теренах України. Як бачимо, ювілей щонайменше подвійний: після перших п'яти років існування «Антології української думки» маємо десять готових випусків, значна частина невеликого накладу яких уже знайшла місце в головних осередках української науки.

Отже, приступімо до ближчого знайомства з книгами, що отримали, без перебільшення, своє нове народження. Лише зауважимо, що порядок їх останнього виходу відрізняється від того, в якому вони були надруковані вперше. Ми будемо дотримуватися хронології історії самої української думки.

Лодий П. Д. Сочинения в 2 т. Т. 1. / Петр Дмитриевич Лодий / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Сеницына А. В. – Киев: НПУ им. М. Драгоманова; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2015. – 304 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Українець з Закарпаття, а точніше, з Пряшівщини – одного з багатьох споконвічно українських теренів, що тривалий час перебувають у складі практично всіх сусідніх з Україною держав, у даному разі Словаччини, Петро Дмитрович Лодій (1764 – 1829) виступає як учень німецьких просвітителів, перш за все Христіана Вольфа й Христіана Баумайстера. Після 15-річної роботи на посаді професора «Руського» тобто українського відділення Львівського університету, мислитель від 1803 року і до кінця життя працював у Педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі, згодом реорганізованому в університет. Тут він викладав логіку, метафізику, моральну філософію, згодом став деканом філософсько-юридичного факультету, завідував кафедрами теоретичної і практичної філософії, а також природного права. У підручнику Лодія «Логічні настанови», виданому першому з двох томів сучасного зібрання творів, серед інших згадуються перші три представники німецької класичної філософії: Кант, Фіхте, Шеллінг, і не лише вони. Як зауважує у вступній статті «Життя, діяльність і вчення П.Д. Лодія» Алла Сініцина, філософ «наводить у своєму підручнику понад 200 імен західноєвропейських мислителів і робить на них 38 посилань» (с. 39). Слід сказати, що ця вступна стаття за своєю цінністю може позмагатися з самим першоджерелом, адже в ній згадано значну кількість маловідомих широкому загалові архівних документів, спогадів відомих людей тих часів, докладно описано контекст життя і творчості українського мислителя.

«Логічні настанови» являють собою найдокладнішим чином структурований текст, створений на основі лекцій Лодія для студентів провідного вищого навчального закладу столиці тодішньої Російської імперії. Тут знаходимо пропедевтичну частину: «Вступ до філософії взагалі», основний зміст книги – «Логіка, або умослів'я» доповнюється «Методологією всезагальною», яка описує не лише логічні операції над поняттями, а й містить найважливіші

елементи герменевтики, педагогіки, риторики і еристики. Може здатися, що Петро Лодій навряд чи заслуговує на звання оригінального мислителя, оскільки форма і зміст його книги відтворюють зразки, вироблені ще середньовічними, схоластичними канонами науковості, в кращому разі – так ґрунтовно проаналізованими мислителем творами німецьких просвітників і класиків. Але це, звісно, типова омана: «Логічні настанови» являють собою приклад типової філософської системи, утворюючи замкнене коло: «... теоретична і практична філософія складають одне тіло, найтіснішим зв'язком між собою з'єднане, яке, з відокремленням якої-небудь частини, буває недостатнім та некорисним, оскільки вправлятися в одній теорії, без її вживання й застосування, означало б займатися порожніми умовиводами. Застосовувати ж всезагальні істини й пізнання до випадків, які зустрічаються, без теорії, означало б вживати те, чого ми не знаємо» (с. 45). Звернімося і до думки про завдання історії філософії: «В цій історії запозичувати з історії держав і просвіти, з біографії та бібліографії філософів можна лише те, що слугує тлумаченню й поясненню різноманітних філософських систем. Тому в історії даного роду тільки ті філософи можуть бути поміщені, які були творцями нових систем, або обновниками стародавніх...» (с. 53). Ці слова цілком можуть бути віднесені і до самого Петра Лодія. Не можна не відзначити і міркування українського філософа про значення логіки, в якому він по суті узагальнює здобутки в цій науці німецької класики, особливо Геґеля: «Вся природа взагалі є ніщо інше, як сукупність правил, за якими відбуваються її явища... Тому і душевні сили використовуються за правилами, хоча на початку ми і не маємо про них відомостей. Ми доходимо до їх пізнання поволі, довготривалим застосуванням наших сил, рівно ж як і говоримо за граматичними правилами, хоча й не знаємо граматики» (с. 76). Можна сказати, що головним здобутком мислителя є те, що переважна більшість положень його праці для будь-кого, хто вивчав філософію, навіть для нефахівців у ній, нині є загальновідомими.

Скворцов И. М. Сочинения: в 2 томах Т. 1. / Иван Михайлович Скворцов / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Кравченко Ю. В. – Киев: НПУ имени М.П. Драгоманова; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2014. – 338 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Іван Михайлович Скворцов (1795 – 1863) увійшов в історію української культури як священик – протоієрей Софійського собору в Києві, освітянин – випускник і професор Київської духовної академії і, звісно, в цілковитій єдності з цойно названими царинами життя – філософ та богослов.

Авторці вступної статті до цього видання – Юлії Кравченко, цілком вдалося в межах твору такого характеру відтворити інтелектуальну біографію одного з перших значних представників Київської духовно-академічної філософії. Для цього залучено наявні історико-філософські праці, спогади сучасників мислителя, а також прижиттєві й наступні видання його статей і книг. Дослідниця недвозначно підкреслює прямий зв'язок ідейної спадщини І. Скворцова з усією українською духовною традицією: «Центральною проблематикою його філософських пошуків була морально-антропологічна й етична. Власне кажучи, філософ-академіст мислив категоріями та поняттями, які споконвіку цікавили давньоруських любомудрів – проблемами свободи, добра і зла, сутності людини» (с. 32).

До першого тому праць мислителя увійшли різнопланові тексти. В першу чергу це історико-філософські розвідки на теми патристики: «Християнське вживання філософії, або Філософія св. Григорія Нисського» і античної філософії: «Про філософію Плотина» та «Критичний огляд вчення стародавніх про істинне благо людини». Їх логічним продовженням слугують етичні праці: «Критичний огляд Кантової релігії в межах одного розуму» та «Нотатки з моральної філософії». Листи до архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія, який шанується Православною Церквою в чині святителів, а також «Щоденник» отця Іоана Скворцова

гармонійно доповнюють його власне філософські твори, даючи можливість отримати доволі точний психологічний портрет їх автора.

Лейтмотивом першої з названих праць є оцінка поглядів Київського філософа, дана знаному представникові Золотої доби патристики, тобто IV століття, яким є рідний брат святого Василя Великого – інший святий Православної Церкви, Григорій Нисський, «найбільш повчальний керівник для будь-якого християнського шанувальника філософії». Він – один із стародавніх учителів Церкви, які «добре знайомі з філософією, користувалися нею для блага християнства, – були не менше філософами, як і богословами» (с. 33). Тим не менше, думка І. Скворцова про античних мислителів, як впливає з його відповідних творів, виглядає настільки суворо критичною, що нагадує вислови деяких ранньохристиянських апологетів, особливо Татіана Сирійця і Квінта Тертуліана. Наприклад, про систему Плотина сказано, що вона «і не згідна сама з собою, і противна здоровому глуздові» (с. 63) бо «якою буде та Релігія, де з одного боку все Божественне, тому що є виливом Божества; а з іншого – нічого не може бути Божественного, бо початок усього і самого Бога в Плотина не є Бог, отже, і те не Бог, що з цього джерела випливає» (с. 64). Помилкою всіх без винятку стародавніх мудреців було те, що вони, «не маючи ані твердої надії на життя майбутнє, ані правильного поняття про Бога, хотіли неодмінно знайти цілковите щастя тут і вивести його з самої природи людської, не знаючи й того, що ця природа ще на початку віддалилася від істинного блага і сама себе відновити не в змозі» – читаємо ми буквально в першому абзаці «Критичного огляду вчення стародавніх про істинне благо людини» (с. 65). Не може зарадити справі й один з найбільш знакових здобутків новітнього на той час німецького раціоналізму, запропонований автором «Релігії в межах одного розуму»: (тут і далі – курсив в оригіналі. – Н. М., Б. М.) «*Однобічність* Канта зупиняється на одних природних початках людини і не визнає потреби в Об'явленні й засобах надприродних. Кант складає собі ідеальну людину героя доброчесності, і, здається, забуває, що людина насправді зовсім не така, що за наших слабких сил, за повсякчасних небезпек для нашої доброчесності, зовнішніх і внутрішніх, нам завжди необхідна допомога Вишня, саме та, яку надає Релігія Об'явлена» (с. 118). Серед багатьох ідей «Нотаток з моральної філософії» варто звернутися до тієї, яка навряд чи може втратити актуальність: обов'язок вченого – «вчення своє підтверджувати життям, без чого воно не буде досягати своєї цілі, не заслужить любові й поваги в інших» (с. 180). Наостанок звернімо увагу на щоденниковий запис отця Іоана, зроблений 21 лютого 1859 року під заголовком «Що завжди постійне?». Ось відповідь: «Це доброчесність, це дух людини, цілком відданий Богові й такий, що в Ньому живе. Лише він вище за всі зміни, вищий за всі удари лиха і саму смерть» (с. 224). А ці слова з вітального листа до архієпископа Інокентія, написаного на Великдень 1854 року стали пророчими: «... поспішаю промовити перед Вами багатомовне Христос воскрес! – Для чого – багатомовне? Для того ж, для чого Церква читає нині Євангеліє багатьма мовами. А для чого перед Вами? Для того, щоб побажати Вам проповідувати істину воскресіння багатьом народам, проповідувати силою великою, і наверхати їх до світла» (с. 318).

Карпов В. Н. Сочинения: в 3 т. Т. 1.: Введение в философию. Философский рационализм новейшего времени. О самопознании. Жизнь Платона. О сочинениях Платона. Вступительная лекция в психологию / Василий Николаевич Карпов / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Поперечная Г. А. – Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. – 355 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Народженому в заселеній росіянами частині Вороніжчини, синові сільського священника Василеві Миколайовичу Карпову судилося стати не лише найкращим перекладачем усіх діалогів Платона російською мовою. Блискуче закінчивши Київську духовну академію, він

свого часу став професором і Alma Mater, і столичної на той час духовної академії – Санкт-Петербурзької. Авторка вступної статті до цього, першого з чотирьох томів творів мислителя, тернопільська дослідниця історії філософії Галина Поперечна, яка і збирала його наново видані тексти, відзначає серед іншого той факт, що «за деякими підрахунками, творча спадщина Карпова становить приблизно 600 друкованих аркушів... Щодня Василь Миколайович просиджував за роботою від 14 до 17 годин. Енергія і любов до праці не слабшали в нього практично до останніх днів» (с. 8).

До даного тому увійшли такі праці Київського академіста: «Вступ до філософії», «Філософський раціоналізм новітнього часу», «Про самопізнання», «Життя Платона», «Про твори Платона» і «Вступна лекція до психології». Вони дають підстави стверджувати, що В. Карпов є справжнім хранителем філософської традиції від античних часів і до середини XIX століття. Саме в щойно названих творах можна знайти і аргументи на користь збереження філософії в колі навчальних предметів, про що так жваво дискутували посадовці, науковці й освітяни України на початку цього року, і застороги від крайнощів провідного на той час напряму західноєвропейської філософії, і справжні рефлексії над ідейною спадщиною Платона, що не втратили актуальності й досі, і особливо важливий факт історії української (і не лише української) науки: зародження і становлення емпіричної психології.

Говорячи в першому з наново виданих текстів про початок філософії, мислитель зазначає, що йде шляхом Декарта: суб'єктивним початком філософії є «свідомість або совість у значенні сили психічної, тобто положення: *я усвідомлюю*, як істина перша, безпосередньо відома, сама по собі зрозуміла і всезагальна» (с. 77). Розвиток цієї думки, а саме визначення об'єктивного початку філософії, зближує В. Карпова з Гуссерлем і всією феноменологічною філософією XX століття: «Свідомість, коли вона береться як початок нашої науки, слід розуміти конкретно, тобто не відокремлювати в ній психічної сили від змісту: ця вимога тим більш законна, що вони насправді ніколи не відокремлюються. Бо що це таке – свідомість, яка розглядається сама по собі, психологічно? – сила без дії, буття без життя, чиста потенція суб'єкта. В людині вона такою не буває: в ній неможлива ані свідомість без усвідомлюваного, ані усвідомлюване без свідомості; ці елементи, не з'єднуючись взаємно, не існують для людини» (с. 80).

У творі «Про раціоналізм новітнього часу» В. Карпов серед іншого продовжує розпочату І. Скворцовим критику підміни релігії етичним вченням засновника німецької класичної філософії. «Що таке людина з точки зору Кантової критики чистого розуму? – запитує Київський академіст. – Це є істота (якщо тільки істота), зіткана з понять, яка сходить вгору і спускається донизу сходишками його категоричного павутиння, занурена в чисті форми простору і часу, з яких не лише виступити, але і визирнути не може, а між тим усвідомлює, що їй, незважаючи на нескінченну розширюваність цих форм, у них до краю тісно, незручно, як птахові в клітці» (с. 173).

Самопізнання, як про нього йдеться у відповідній розвідці В. Карпова, має яскраво виражений обов'язковий, навіть аскетичний характер, що можна простежити і в наступному творі – «Життя Платона». Філософ говорить: «Самопізнання вимагає, щоб людина, відволікаючи свій погляд від предметів зовнішніх, які відомим чином обмежують її, зверталася до себе, входила в себе й помічала у своїй природі всі, що постають перед нею, загальні або часткові, суттєві або випадкові, добрі або лихі властивості... Тут ми повинні забути не лише все, що належить нам поза нами, але й власну свою особистість як нашу» (с. 259).

Подібно до цього, і в спробі реконструкції життєпису Платона український мислитель звертає увагу на те, що великий давньогрецький філософ «здавався замкнутим і сумним і, за тодішньою приказкою, цілковито вигнав з академії бога веселості й сміху. Але вигнання сміху та веселості могло здаватися недоліком лише для людей легковажних і в такий час, коли навчав Платон, тобто коли греки шукали в усьому більше розваги та блиску, ніж настанов і користі» (с. 282).

Пишучи «Про твори Платона», В. Карпов по суті справи дає чи не першу на теренах Російської імперії їх класифікацію: для впорядкування Платонових діалогів, яке допоможе найкраще зрозуміти його філософію загалом і час написання кожного окремого твору зокрема «слід звернути особливу увагу – по-перше, на зближення однозначних і подібних вчень, по-друге, на їх залежність одне від одного. Перший засіб має сприяти взаємному поясненню окремих істин; другий – ствердженню їх усіх на основних ідеях Платонові філософії» (с. 305).

У «Вступній лекції до психології» знаходимо міркування, завдяки яким маємо всі підстави віднести Василя Карпова до когорти якщо не співзасновників, як Грот і Челпанов, до до їх найближчих попередників у справі набуття даною наукою сучасного, емпіричного або експериментального вигляду: «Психологія відноситься до розряду наук реальних, тому що займається виключно дослідженням самого буття, або того, що дійсно є в душі» (с. 323).

Михневич И. Г. Сочинения / Иосиф Григорьевич Михневич / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Волынка Г. И., Мозговая Н. Г., указат. Туренко В. Э. – Киев: НПУ имени М.П. Драгоманова; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2014. – 336 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Видання праць Йосипа Григоровича Міхневича (1809 – 1869), народженого в селі (нині селище міського типу, районний центр) Локачі на Волині, є однотомним, але, на відміну від решти випусків серії, має дві вступні статті й чотири додатки. Адже ідейна спадщина цього українського філософа XIX століття є настільки ж цікавою, наскільки й малодослідженою. Його впливи, як виглядає з опублікованих у даному томі праць і однієї з вступних статей, написаної спільно з світлою пам'яті Григорієм Івановичем Волинкою, сягають далеко за межі України і позаминулого століття. Досить назвати щонайменше два факти: одним з студентів Міхневича в Рішельєвському ліцеї Одеси, згодом реорганізованого в університет, був Микола Федорович Федоров (1828 – 1903) – засновник російського космізму, відомий автор непересічної «Філософії спільної справи»; а наприкінці життя український мислитель, разом з Миколою Пироговим, Михайлом Драгомановим та іншими діячами української культури й освіти того часу взяв участь у відкритті в Києві недільних шкіл з українською мовою викладання.

Його твори розташовані в такому порядку, що читач має змогу прослідкувати еволюцію його поглядів і оцінити роль Міхневича як у популяризації німецької класичної філософії, так і в розвитку української філософської думки. Це «Про цінність філософії, її дійсне буття, зміст і частини», «Про філософію Ешенмаєра», «Завдання філософії», «Про успіхи грецьких філософів у теоретичному і практичному відношеннях», «Спроба простого викладу системи Шеллінга, яка розглядається в зв'язку з системами інших німецьких філософів», «Спроба поступового розвитку головних дій мислення, як керівництво для початкового викладання логіки». Вони доповнюються творами, в яких Міхневич постає перед нами як історик навчального закладу, в якому він викладав: «Біографія герцога де Рішельє» та «Сорокаріччя Рішельєвського ліцею від 1817 до 1857 року». Контексти життя і творчості українського мислителя багато в чому розкриваються завдяки додаткам, якими виступають промова, виголошена 17 квітня 1852 року з нагоди закладення нових будівель Рішельєвського ліцею вже відомим нам архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентієм; «Список студентів Рішельєвського ліцею, які закінчили курс, з наведенням вибраного ними роду служби»; «Студенти Рішельєвського ліцею, які займалися літературною працею» та «Деякі з вихованців ліцею, які здобули в ньому початкову освіту».

Напевно, варте уваги запропоноване Міхневичем у першій з наново виданих його праць визначення філософії. Воно підтверджує ідейну спадкосмність українського мислителя і його сучасників-попередників, які теж сформувалися в Київській духовній академії, перш за все В. Карпова: «Філософія, за нашим поняттям про неї, – наука про свідомість, яка розгляда-

ється з трьох боків: а) з боку суб'єкта свідомості; б) з боку внутрішніх дій свідомості, які відкриваються в мисленні; в) з боку зовнішніх дій, які проявляються в свідомості. Звідси три головні її частини: перша розглядає суб'єкт свідомості, душу – це *психологія*. Друга звертає увагу на внутрішню свідомість, на мислення – це *логіка*, а третя міркує про зовнішні дії свідомості й має за свій предмет пізнання наддосвідного, ідеального, метафізичного боку речей – це *метафізика*» (с. 42-43).

Продовжує Міхневич також критику кантівського раціоналізму, яскравий приклад чого міститься в статті, присвяченій філософії німецького шеллінгянця Христіана Адама Ешенмаєра, який відмежувався від тих ідей свого вчителя, що не узгоджуються з Євангелієм: «Христос – ідеал людства, до якого всі мають прагнути, але такий же, говорить Кант, є ідеал і в нашому розумі. Але що розум – кепський вождь у релігії, відомо з досвіду всіх віків. Саме моральне вчення філософів ніколи не чинило тих благодетельних дій, які вчинило християнське моральне вчення. А якщо Ісус Христос – ідеал людства, як визнає сам Кант, то Він неодмінно вищий за наш розум і знає більше, ніж ми, а тому з нашого боку необхідна віра в його догмати, хоча ми їх і не осягаємо нашим розумом» (с. 51).

У третій з представлених у цьому виданні праць Міхневича висловлена думка, яка в підсумку може стати спільною для таких протилежних світоглядних орієнтирів, як класична філософія і позитивізм (це – в умовах середини і другої половини ХІХ століття, очевидно, що і сучасні філософські напрямки, течії і вчення теж можуть бути у згоді з нею). «Філософія тепер може, – стверджує мислитель, – отримати істинний характер науки, якій притаманно пояснювати ідеї фактами, а факти виводити з ідей» (с. 60). За кілька рядків це положення розкривається таким чином, що ми можемо, наприклад, краще зрозуміти, яким чином у вже згаданій «Філософії спільної справи» М. Федорова перший позитивізм досить гармонійно поєднався з традиційною західноєвропейською і українською та російською філософією: «Вона (філософія. – Н. М., Б. М.) повинна бути наукою, що аналізує людське знання і заглиблюється в його основи. Цей аналіз має початися з основи, на якій стверджується і з якої виникає все наше знання. Далі йому слід перейти до законів, за якими воно утворюється, і до форм, у яких воно проявляється. Нарешті, він має проникнути в головні елементи знання, як у зміст його багатоманітних форм» (с. 61).

Лесевич В. В. Сочинения в 4 т. Т. 1 / Владимир Викторович Лесевич / Ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б. К. – Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. – 600 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Володимир Вікторович Лесевич (1837 – 1905) цікавий нам не лише як один з найвпливовіших представників позитивізму в українській філософській думці. Сьогодні, через 110 років з часу завершення його земного шляху, маємо нагоду звернутися не лише до його філософської спадщини в цілому, тобто результатів еволюції поглядів від вчень Конта, Мілля, Спенсера за посередництвом Ланге, Ріля, Паульсена, Герінга до Маха і Авенаріуса. Лесевич має у своєму доробку праці з буддизму, а його інтерес до фольклору і літератури виявився таким, що став справжнім орієнтиром для тогочасного освіченого і наукового загалу. Варто відзначити, що 1863 року саме цей мислитель відкрив у своєму рідному селі Денисівка (нині Оржицький район Полтавської області) першу в Україні ХІХ ст. школу з українською мовою навчання. До першого тому його творів включені статті першого періоду творчості Лесевича, коли він був прихильником першого позитивізму. Порівняно з наявними виданнями, особливо тритомником 1915 року, під однією палітуркою об'єднані перші чотири праці філософа-початківця: замітка «Жінка і медицина» (її авторів на той час виповнився 21 рік), що свого часу викликала надзвичайну дискусію в газеті «Кавказ»; «Наукові вісті», «Популярні книги», «Стародавня язичницька реакція», «Історичне значення науки та книга Уевеля», «Нарис роз-

витуку ідеї прогресу», «Загальні геологічні питання і їх розв'язання», «Роль науки в період Відродження й Реформації». Остання з названих праць, які у виданні 1915 року є складовими третього тому «Статті загальнонаукового характеру» свого часу вийшла друком у зібранні творів вчителя Лесевича, Петра Павловича Лаврова, але упорядники тому вирішили включити її до добірки текстів українського мислителя, підстави чого наведені у вступній статті. Статті «Що таке магія?» – перша значна філософська праця Лесевича, видається вперше після 1866 року, а «Еміль дев'ятнадцятого століття» – після 1871-го, усі інші: «Філософія історії на науковому ґрунті», «Позитивізм після Конта», «Новітня література позитивізму» взяті з першого тому «Статті з філософії» видання 1915 року.

Вже в першій своїй публікації – замітці «Жінка і медицина» В. Лесевич закликав до залучення широкого загалу тодішньої Російської імперії, перш за все представниць прекрасної половини людства, до освіти, науки і відповідної суспільної активності: «Отже, якщо обов'язки медика відповідають характерові жінки, якщо вони відповідають її покликанню, розвивають її розум, почуття, сили і принесуть усю необхідну користь як для неї, так і для всього суспільства,... то лишається бажати, щоб ми чимскоріше довідалися про успіхи першої жінки-медика» (с. 59). Буквально за десять років потому виходить друком його перша важлива історико-філософська праця – значна за обсягом стаття «Нарис розвитку ідеї прогресу». В ній серед іншого знаходимо, за словами Дмитра Чижевського, «незвичну під пером позитивіста» позитивну оцінку філософії Середніх віків. Вказуючи на невідповідність дійсному станові речей думки тих істориків, які називають цю добу «темною», український мислитель наголошує: «Філософія за своєю сутністю тотожна свободі думки, і якщо дійсно в епоху Середньовіччя поряд з теологією розвивалася хоч яка-небудь філософія, то це означає, що існувала і відома свобода думки» (с. 180), яка й отримала розвиток у подальших вченнях, вершиною яких є позитивізм Конта і його однодумців.

Щоб отримати уявлення про те, як український мислитель на початку 1870-х років, буквально жив позитивістським світоглядом, наведемо показову цитату зі статті «Позитивізм після Конта» (1870): «... предметом вивчення позитивної філософії є дійсність у найтіснішому розумінні цього слова, тобто та частина Всесвіту або космосу, що яким-небудь чином може, в часі й просторі, підлягати нашому спостереженню й досвіду... Позитивна філософія нічого не знає і знати не хоче про те, чого не знає наука, з якою вона становить одне нероздільне ціле» (с. 296-297). Не можна не помітити справжнього запалу та переконаності в правильності власних поглядів. Але сам мислитель далеко не догматизував особистих переконань, свідчення чого, очевидно, можна знайти в його пізніших працях. Так, вже в 1876 році він піддасть перший позитивізм такому ґрунтовному переглядові, що принесе Лесевичеві справжню славу. Відповідні його твори і вийдуть друком у наступних томах серії.

Линицкий П. И. Сочинения: в 5 т. Т. 1.: Основные вопросы философии. Об умозрении и отношении умозрительного познания к опыту / Петр Иванович Линицкий / ред. Волков А. Г., авт. вступ. ст. Мозговая Н. Г. – Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2012. – 455 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Петро Іванович Ліницький (1839 – 1905), не враховуючи Ореста Новицького і Сильвестра Гогоцького, чії праці готуються до видання, є, вочевидь, тим філософом Київської духовної академії, чия спадщина посідає визначне місце в українській духовній культурі. Студент Памфіла Юркевича, згаданий Іваном Нечуєм-Левицьким у повісті «Хмари», він був однокурсником Миколи Петрова, майбутнього хрещеного батька Михайла Булгакова. До першого з запланованих п'яти томів творів мислителя увійшли справжня узагальнююча монографія «Основні питання філософії. Спроба систематичного викладу філософії» (1901) та «Про умогляд і відношення умоглядного пізнання до досвіду (теоретичного і практичного)» (1881).

Ця праця являє собою виклад головних ідей книги російського філософа-гегельянця Бориса Чичеріна «Наука і релігія», які стосуються критики матеріалізму та позитивізму на користь збереження класичної філософської традиції.

У вступній статті «Здорова метафізика Петра Ліницького» коло філософських інтересів Ліницького окреслене так: «В першу чергу – це питання про місце і роль філософії в духовному житті людини і суспільства, про обґрунтування її фундаментальних постулатів у зв'язку з поширенням вульгарного матеріалізму та позитивізму; це питання про співвідношення віри і розуму, як одне з провідних питань у побудові власної філософської системи; це захоплення німецькою класичною філософією, в першу чергу творче осмислення кантівських філософських принципів на основі православно-християнської традиції» (с. 14).

Перша з виданих у цьому томі праць є однією з найпізніших та, безперечно, узагальнюючих стосовно викладу Ліницьким власних філософських поглядів. На час її написання він мав у своєму доробку кілька книг та кілька десятків статей, опублікованих у журналах «Труды КДА» й «Вера и разум». До слова, обидва видання відновлені на початку 1990-х років, тож без перебільшення можна сказати, що сучасні українські православні дослідники: богослови, філософи, історики Церкви та інші, мають ким пишатися і на кого рівнятися. Зі змісту «Основних питань філософії» випливає, що головними частинами власного філософського вчення Київського професора-академіста є метафізика і гносеологія, причому в першому з названих розділів філософії провідною його складовою виступає онтологія, а в другому – логіка, поділена П. Ліницьким на теоретичну і прикладну частини. Зміст останньої в свою чергу визначається «питанням про систему філософії». Аналіз емпіричної і раціоналістичної філософії слугує для мислителя підставою для постановки питань про якісні й кількісні явища, з'ясування їх співвідношення як двох відповідних видів буття, з чого випливають проблеми субстанційності душі і свободи волі, безсмертя душі і наостанок – вчення про безумовне. Професор КДА цілком у дусі свого часу запропонував філософське обґрунтування догматів християнства, особливо православного, і його праця є однією з пам'яток історії української апологетики й основного богослів'я кінця ХІХ – початку ХХ століття. Ось що він говорить, наприклад, про панівний серед природознавців того часу дарвінізм: «Палеонтологія, на яку посилаються, може слугувати і запереченням теорії Дарвіна: протягом усієї історії незмінно зберігаються одні й ті ж самі види, отже, якщо й відбувалося їх перетворення, то надзвичайно повільно (мільйони років); мали б існувати рештки численних перехідних форм, чого насправді немає» (с. 86). Ліницький звертає увагу і на внутрішню суперечливість емпіризму, особливо в його позитивістській формі, що ми згодом побачимо і в Петра Кудрявцева: «Метод емпіричної філософії, що полягає в узагальненні окремих знань, сам собою приводить до необхідності встановлення найбільш високих та крайніх узагальнень. А оскільки позитивізм визнає за своє завдання встановлення законів, то найвищі узагальнення й називаються законами; при цьому передбачається, що і ці найвищі положення також ґрунтуються на досвіді. Насправді ж ніщо інше, як апіорні початки слугують головною основою цих положень, від якої залежить характер все загальності, що їм присвоюється» (с. 98).

Твір «Про умогляд і відношення умоглядного пізнання до досвіду (теоретичного і практичного)» дає можливість відтворити засвоєння і розвиток Київським академістом ідей критики позитивізму, а також відповідного захисту і ствердження класичної філософії. Спільність між філософією, особливо її раціоналістичним напрямком, і православно-християнським світоглядом тут більш ніж явна: «Діяльність, властива нашому розумові, полягає в *пізнанні*, а метою пізнання є *істина*; а наскільки скоро ми доходимо до істини й переконуємося, що досягли *істинного* пізнання, то при цьому ми відчуваємо розумове задоволення. Чи не очевидно з цього, що пізнання істини є потребою, властивою нашому розумові?» (с. 353).

Де Роберти Е. В. Сочинения: в 4 т. Т. 1.: Социология / Евгений де Роберти / Ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б. К. –

Євген Валентинович де Роберті де Кастро де ла Серда (1843 – 1915) є нащадком шляхетних родів Франції та Іспанії. Він народився на Поділлі (село Козацьке), а пішов з цього світу за трагічних обставин: був убитий грабіжником у власному маєтку в тодішній Тверській губернії. Окрім того, з кінця 1880-х до 1904 року він проживав у Західній Європі, переважно у Франції та Бельгії. Соціолог зі світовим іменем, де Роберті є автором багатьох статей і книг зі своєї, так би мовити, провідної науки, а також економічної теорії, історії філософії, психології, відгукувався і на відомі відкриття у природознавстві. Значна частина його текстів, у тому числі захищена 1864 року в Єнському університеті дисертація «Деякі роз'яснення з приводу організації Великого Новгороду в Середні віки», за що мислитель отримав ступінь доктора права, а також солідні монографії про Ніцше, соціологію дії тощо написані німецькою і французькою мовами і на пострадянських теренах не перекладалися і не перевидавалися.

До першого тому праць філософа включена одна з його найвідоміших наукових розвідок, повна назва якої – «Соціологія. Основне її завдання і методологічні особливості, місце в ряді наук, поділ і зв'язок з біологією та психологією». У вступній статті до цього тому наведено факт, що станом на рік 2014-й «вона перевидається вперше за 134 роки» (с. 31).

Сам Є. де Роберті, як свого часу П. Лодій, розписав зміст свого твору найдокладнішим чином. Окрім одинадцяти розділів, структурованих у параграфах, автор «Соціології» виокремлює її чотири тематичні частини: «Основне завдання і методологічні особливості соціології», «Місце соціології в ряді наук», «Поділ соціології» та «Відношення соціології до біології та психології». Спонукою до написання книги, яка спершу з'явилася в 1876 – 1878 роках у вигляді серії з дванадцяти статей «Соціологічні додатки» у журналі «La philosophie positive. Revue», головними редакторами якого були учні О. Конта Еміль Літтре й Григорій Вирубов, а 1880 року – в російсько-мовній версії, став вкрай незадовільний, на думку філософа-позитивіста, стан нової науки про суспільство: її «намагалися поєднати з залишками всіх метафізичних систем, які ще продовжують користуватися прихильністю публіки. Її штотухали, по черзі, в обійми всіх поширених упереджених ідей, усіх популярних гіпотез, традиційних поглядів і модних наукових новинок» (с. 33). Конкретно йдеться про три найважливіші методологічні помилки, виправленню яких і присвячена розвідка де Роберті: «Соціальну науку скерували на шлях дедуктивних або умоглядних висновків, у неї заперечували характер абстрактної науки й зображали її як конкретну науку. Нарешті, їй дали за провідника оманливе світло реальної аналогії. Знамениті мислителі пов'язали свої імена з цими поглядами, які, зрештою, дотикаються доволі близько, і натовп шукачів, як водиться, слухняно пішов слідами високих авторитетів» (с. 33).

Для виправлення такого становища слід точніше з'ясувати вихідні дані соціології і визначити, що саме треба змінити, щоб соціологія відповідала прийнятним у позитивізмі канонам науковості: «Соціології бракує *природної історії суспільства* або порівняльного і аналітичного опису суспільних явищ. Іншими словами, соціології не вистачає чіткого усвідомлення того, що, будучи абстрактною наукою, вона, разом з тим, є і *наука описова* по суті. Ось, у двох словах, теза, яку ми маємо намір захищати тут проти звичної думки про несумісну протилежність, у застосуванні до будь-якої системи наукових відомостей, понять про абстрактне і описове знання» (с. 36). Оскільки, за класифікацією Конта, якої дотримується сам де Роберті, соціологія розташовується після біології, «все, сказане про біологію, може бути повторене і стосовно соціології. Що справедливе про біологічні методи, те однаковим чином повинне бути справедливим і стосовно соціологічних методів вже внаслідок тотожності або, щонайменше, близької схожості об'єктивних умов, яка характеризує обидва роди явищ» (с. 54).

Спільність об'єкту біології та соціології виступила підставою кількох відкриттів де Роберті. Першим з них є запропонована філософом нова наука про суспільне середовище –

мезологія (з грецької «мезос» – середина). Це «такий побічний або допоміжний рід опису, який має місце в будь-якому раціональному вивченні біологічних і соціологічних явищ. Це аналітичний і порівняльний опис «середовища», або зовнішніх життєвих і соціальних умов, які впливають, так чи інакше, на внутрішню будову і функції біологічних індивідів та їх угруповань, і перебувають з цією будовою і функціями в постійному і певному відношенні» (с. 143-144). Інше відкриття – набагато більш масштабне, таке, що в наші дні сприймається як прописна істина. Йдеться про розуміння людини як біосоціальної істоти. Перед його розглядом варто відзначити, що, цілком у дусі школи Конта, де Роберті не визнає психологію як окрему науку, зводячи її до однієї з конкретних частин біології: «Психологія, будучи фізіологією мозку, не може утворити науки, які слугували б основою для об'єктивної філософії, тобто такого світо-споглядання, яке не робило б з мислячого суб'єкта або людини – центр Всесвіту, ту точку, до якої постійно знову повертаються всі явища в безмежному океані космічної еволюції» (с. 209). Натомість «людина в психології є не причина, а наслідок, не фактор, а продукт, і що істинні фактори ховаються в біологічних і соціальних умовах» (с. 213). Тому «наша гіпотеза пропонує розглядати факти надорганічного порядку, думку, почуття тощо не як біологічні або соціальні явища, і ще менше як психічні явища, ... а як біосоціологічні факти» (с. 221).

Грот Н. Я. Сочинения в 4 т. Т. 1.: Джордано Бруно и пантеизм. О душе в связи с современными учениями о силе. Значение чувства в познании и деятельности человека. Основные моменты в развитии новой философии / Николай Яковлевич Грот / ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., автор вступ. ст. Матюшко Б. К., указат. Туренко В. Э. – Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. – 462 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Микола Якович Грот народився в Петербурзі і має німецько-російське походження. Але саме з Україною пов'язане його становлення як філософа, освітянина, здібного організатора науки. Так, обидві дисертації він захистив у Київському університеті Святого Володимира, причому в той час, коли працював у Ніжинському Інституті князя Безбородька. Згодом Грот переїхав до Москви, де, окрім професорської посади в тамтешньому університеті, став біля витоків Московського психологічного товариства і разом з однодумцями заснував перше в Російській імперії періодичне філософське видання – журнал «Вопросы философии и психологии». Загальновідомою є доволі цікава еволюція філософських поглядів мислителя: від позитивізму Спенсера до метафізики Ляйбніца, Бруно, Канта і, нарешті, до створення власного оригінального вчення – монодуалізму. Перший том його творів містить праці, які ілюструють своєрідність філософії Грота. Дві з них – «Джордано Бруно і пантеїзм» та «Про душу в зв'язку з сучасними вченнями про силу» – представляють Одеський період творчості українського мислителя. Написані і видані в 1885 – 1886 роках, вони ілюструють звернення їх автора до класичної філософії, особливо ренесансної, новочасної та кантівської. Тоді Грот уже був доктором філософії (цей ступінь він отримав 1883 року в Київському університеті Святого Володимира за працю «До питання про реформу логіки»), добрим знавцем щойно – 1879 року – народженої в Ляйпцизькій лабораторії Вільгельма Вундта експериментальної психології, і, вочевидь, як ніхто інший зрозумів усі небезпеки відмови від класичної філософії, зведення її до емпіричних наук і взагалі – панування тих чи інших вузько обмежених точок зору. Тому він і пропонує альтернативу, якій судилося прославити ім'я мислителя.

Так, саме в статті «Джордано Бруно і пантеїзм» наводиться визначення монодуалізму як оригінального вчення, покликаного усунути крайнощі та однобічності різних видів монізму і дуалізму: «Істина не є «механічна» середина між двома думками, істина є інтеграція диференційованого, – органічний синтез протилежностей, об'єднання їх у чомусь вищому. В даному разі,

істина – в синтезі монізму і дуалізму, – в доктрині, яка ще не має нині загальної назви, але простіше за все може бути названа монодуалістичною» (с. 94). Пантеїзм Бруно, названий Гротом синтетичним (поряд з еманацийним або містичним у неоплатоніків та іманентним у Спінози) і є основою нового вчення, оскільки прагне «примирити припущення іманентності й трансцендентності Божества, – ідеї Бога як початку життя і нескінченної свідомості Всесвіту» (с. 96). Варте уваги і визначення, яким Грот на рівно на 15 років випередив основоположника квантової теорії, Макса Планка: «Земля є відомий квантум матерії і сили» (с. 100).

Друга праця – стаття «Про душу в зв'язку з сучасними вченнями про силу» свідчить про подальший розвиток думки Грота в її переході від позитивізму до класичної метафізики, причому здобутки вищезазваної течії виступають вихідними даними для побудови оригінального вчення мислителя і по-особливому підкреслюють єдність світу як цілого. «Філософ може, – говорить він, – спираючись на психологічний аналіз природи і змісту уявлень, або, іншими словами, на особливу теорію пізнання, встановлену на основах цілком наукових, збудувати міст від своїх уявлень до об'єктивної дійсності, від «явищ» до їх «сутностей» або «основ» і при цьому може знайти непряме підтвердження своїх висновків навіть у тих самих положеннях точної науки, тобто в гіпотезах перетворення і єдності сил, у законі збереження енергії, в біологічній теорії розвитку і в інших сучасних наукових ідеях» (с. 201). З цього і випливає положення про єдність початку дійсності: «*все існуюче повинне мати один спільний початок, одну першооснову*» (с. 246).

«Значення почуття в пізнанні й діяльності людини» – реферативна доповідь, виголошена Гротом 24 січня 1889 року на засіданні Московського психологічного товариства на річницю його заснування, що згодом була видана окремою брошурою. Виходячи з того, що «у нас нема інших засобів судити про переваги і недоліки, досконалості й недосконалості речей і почуттів, окрім почувань приємних і неприємних» (с. 253), український мислитель робить таке узагальнення: «Метафізика, яка намагається перевести в поняття схоплені почуттям найвищі ідеали й цілі, внутрішній сенс і ціну творчості самої природи, є загальна основа і загальний метод філософії і всіх філософських теорій: без неї неможливі ні логіка, ні етика, ні естетика, адже цілком зрозуміти творчі цілі нашого духа неможливо поза зв'язком з творчою роботою природи» (с. 271). А це міркування робить Грота однодумцем засновника прагматизму – Чарльза Сандерса Пірса з його вченням про агапізм як найвищий принцип світобудови: світ – це «наш спільний, єдиний з усім світом суб'єкт, який пізнає світ у собі і себе в світі, має і своє загальне красномовне втілення у тому великому, глибоко об'єктивному почутті, яке ми називаємо *любов'ю*, в цьому принципі світової єдності і всезагального союзу істот і речей» (с. 278).

Можливо, слова з вступної статті про те, що історико-філософська праця Грота «Основні моменти в розвитку нової філософії» може бути поставлена в один ряд з аналогічними творами Гегеля і Фоєрбаха, є надто гучними й категоричними, але підстави для такого співставлення більш ніж очевидні: її підсумком є необхідність оновлення філософії на засадах монодуалізму: «Треба знайти цілком новий фундамент філософії, ще більш глибокий і широкий, і такий, що перебуває в цілковитій згоді з інтелектуальними й моральними запитами нашого часу» (с. 446).

Челпанов Г. И. Сочинения: в 4 т. Т. 1.: Введение в философию / Георгий Иванович Челпанов / Ред. Мозговая Н. Г., Волков А. Г., авт. вступ. ст. Манжура В. И. – Киев: НПУ им. М.П. Драгоманова; Мелитополь: МГПУ им. Б. Хмельницкого, 2014. – 397 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Народжений у Маріуполі в родині приазовських греків, чії предки були переселені з Кримського ханства перед його окупацією і анексією Російською імперією в 1783 році, Георгій Іванович Челпанов (1862 – 1936) посідає визначне місце в історії філософії і науки України та Росії. Один з основоположників експериментальної психології на теренах, що нині мають

назву пострадянські, науковець-дослідник, освітянин і філософ, він лишив по собі непересічну ідейну спадщину. Тому, за задумом упорядників серії, чотиритомне зібрання творів Челпанова відкривається його авторським підручником «Вступ до філософії», підготовленим за третім виданням, до якого вже тоді, на початку ХХ століття, було додано перелік питань до кожної теми. На особливу увагу заслуговує і вступна стаття Володимира Менжуліна, в якій надзвичайно чітко підкреслена самобутність поглядів мислителя минулого і позаминутого століть.

Челпанов цікавий нам тим, що достойно і найповнішим чином, особливо до 1917 року, реалізувався, по-справжньому «відбувся» в кожній своїй іпостасі: освітянин, психолог, філософ, зрештою, талановитий письменник і публіцист. Не може не вражати і його виваженість щодо тих філософських напрямків і вчень, які для нього навряд чи могли бути прийнятними: матеріалізму і позитивізму. Як відзначено у вступній статті, український мислитель ще в 1900 році в передмові до однієї з інших найважливіших своїх праць, якою є «Мозок і душа», «недвозначно заявляє, що своєю книгою хотів би прийти на допомогу тим її читачам, які вирішили “шляхом самостійної роботи думки зрозуміти неспроможність матеріалізму”» (с. 12).

Головне своє завдання Г. Челпанов вбачає «не в тому, щоб переконати читача, що мій світогляд єдино істинний, але в тому, щоб ознайомити його з основними філософськими питаннями. Дидактична важливість «Вступу» полягає саме в тому, щоб представити огляд проблем і їх можливих розв'язань» (с. 21). На цій же сторінці знаходимо твердження, яке не втратило актуальності і сьогодні: «Відсутність викладання філософії в середній школі, ненормальна постановка її університетського викладання призводять до того, що філософські знання користуються в нас надзвичайно малою популярністю. Можна прямо сказати, що «філософська культура» стоїть у нас дуже низько» (с. 21). Але ж, говорить український мислитель з посиланням на Паульсена, «... ми можемо сказати, не боячись перебільшення, що філософський інтерес рухає науку вперед, хоча б самі представники науки і заперечували це. Інтерес до розв'язання найвищих проблем буття дає життя науці, і, можливо, найважливішою функцією філософії є те, що вона притягує думку до найвищих проблем і утримує науки від безладного нагромадження знань» (с. 30). І далі: «Її (філософії. – Н. М., Б. М.) ідеальною метою є вирішення кінцевих проблем буття; вони в наш час не вирішені, але, прямуючи до них, до цих ідеальних цілей, ми попутно вирішуємо багато окремих проблем» (с. 31).

Челпанов починає з свій курс з теорії пізнання або гносеології. В цьому він є типовим учнем Канта, відзначивши заслугу великого німецького філософа в тому, що він «поставив питання про необхідність дослідити нашу здібність до пізнання» (с. 33). Друге питання філософії – онтологічна проблема. Мислитель констатує: «З одного боку, нам дане духовне, з іншого – фізичне або матеріальне. Окрім цих двох категорій явищ, у нашому досвіді буквально нічого не існує» (с. 106). Абстрактний характер першооснов дає йому підставу показати непослідовність матеріалізму, який, повторимося, для Г. Челпанова неприйнятний: «Матеріаліст замість того, щоб у якості основного принципу брати безпосередньо даний зміст досвіду, бере дещо гіпотетично дане, але при цьому вживає його не в якості гіпотези, а як єдино істинну реальність» (с. 127). Переходячи до основних типів філософських побудов, автор «Вступу» відзначає конструктивну роль Едуарда Гартмана, який «вказав новий шлях для метафізики, пов'язавши її побудови з індуктивними висновками. Такий союз метафізики з науками виявився сприятливим для розвитку самої метафізики» (с. 224). Віддано належне і засновникові експериментальної психології: «В даний момент будь-кого, хто шукає науково-філософського світогляду, може найбільше задовольнити філософська побудова, яка здійснюється за методом, запропонованим Вундтом» (с. 233).

Космологічна проблема вирішується Г. Челпановим явно на основі впливу Спінози, адже принцип світобудови – це «монізм, тобто переконання в реальності єдиної істоти. Але ця єдина істота... може розумітися двоюко, в теїстичному і пантеїстичному сенсі» (с. 182). В частині своєї праці, присвяченій етиці, український мислитель критично оцінює утилі-

таризм, принцип якого «ніколи не застосовується нами в житті, баланс задовольень і страждань не береться нами до уваги. Ніколи визначення цінності одиничного або народного життя ми не засновуємо на обчисленні балансу задовольень» (с. 264). Причини появи песимістичних вчень він вбачає в «особистих особливостях філософа-песиміста» (с. 320), але головним чином це – відгомін «глухого незадоволення сучасною культурою» (с. 321).

Думки філософа, висловлені в останній частині книги, присвяченій питанню «Філософія і релігія», цілком зближують його з духовно-академічною і взагалі християнською традицією: «Коли ми полишаємо емпіричний світ і починаємо мислити про світ у цілому, то повинні допустити таку причину, яка вже не може бути дією іншої причини, і яка може бути лише дією самої себе» (с. 360). І, нарешті, «Якщо в справах віри знання не є зайвим, то зрозуміло, як ми повинні ставитися до «доказів буття Бога». Вони є суттєвим доповненням до віри в реальність Божества... Оскільки вираження відношення до Бога, який розуміється як жива, особова істота, є необхідним елементом релігійної віри, то зрозуміло, що релігія без культу, як засобу вираження відношення до Бога, неможлива. Культ має символічне значення. Він слугує для того, щоб у конкретній формі виразити те, що насправді не можна ані пояснити, ані виразити» (с. 370).

Кудрявцев П. П. Сочинения: в 2 т. Т. 1.: Абсолютизм или релятивизм? / Петр Павлович Кудрявцев / под ред. Волкова А. Г., авт. вступ. ст. Мозговая Н. Г. – Мелитополь: Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. – 600 с. – (Серия «Антология украинской мысли»).

Так склалося, що цей огляд завершується працею, яка є найпізнішою у відношенні першого виходу в світ, але водночас саме вона стала першою з представлених книг. Це магістерська дисертація з філософії останнього професора Київської духовної академії Петра Павловича Кудрявцева (1868 – 1940), повна назва якої наступна: «Абсолютизм чи релятивізм? Спроба історико-критичного вивчення чистого емпіризму новітнього часу в його відношенні до моральності та релігії. Prolegomena», захищена 1908 року. У вступній статті «Останній професор філософії Київської духовної академії» читаємо: «Час творчості П. Кудрявцева – це час (кінець XIX – початок XX ст.) тотального зараження російської інтелігенції ідеями атеїзму, соціалізму та позитивізму, які походять, на думку Ф. Достоєвського, з одного джерела – спроби людства влаштуватися без Бога, на власний розсуд» (с. 9). Трагічний результат цього більш ніж очевидний, його прояви, на превеликий жаль, так часто мають місце в родинному і суспільному житті. Якщо деградацію різних поколінь громадян сучасної України, особливо молоді й дітей, не зупинити зараз, то майбутнє нашої країни опиниться під великим знаком питання: «В наш час, коли спостерігається спроба усунення самих духовних і моральних основ існування суспільства, звернення до спадщини П. Кудрявцева є актуальним як ніколи» (с. 24). Адже подібні явища спостерігалися в історії, тому важливо знати їх глибинні, приховані причини, оскільки лише в такому разі можна відвернути катастрофу. Це добре розумів і Петро Кудрявцев, який жив у час, багато в чому подібний до нашого. Його дослідження поєднує розв'язання як історико-філософських, так і теоретичних питань, що мають пряме відношення і до обраної ним теми, і до повсякденного життя десятків, сотень мільйонів людей. Адже будь яка оцінка того чи іншого явища дійсності, вибір тієї чи іншої, навіть найменшої дії зумовлюються нічим іншим, як світоглядними переконаннями, цінностями кожної людини особисто. Це вже інше питання, наскільки дієвим виступає вплив оточення і середовища, в якому ця людина живе, вирішальний чинник того чи іншого вибору в кінцевому підсумку визначається філософськими орієнтирами. З цього приводу Кудрявцев висловлюється однозначно: «Подібно до того, як у житті ми розпізнаємо дві основні течії – абсолютистичну та релятивістичну, так само і в філософії можливі два основні напрямки в розв'язанні питання про абсолютно-цінне: позитивний, у якому стверджується існування абсолютно-цінного, і негативний, який існування абсолют-

них цінностей заперечує. Перший напрямок можна назвати, вживаючи вже знайомі нам терміни, абсолюти стичним, а другий – релятивістичним. Таким чином, двом напрямкам життя відповідають два розуміння життя, я як перші взаємно виключають один одного, так само і другі. Тому історія філософії являє собою безперервну боротьбу двох напрямків – абсолютизму з релятивізмом, яка переплітається з боротьбою аналогічних напрямків у самому житті, ускладнюючи його або – навпаки – сама ускладнюючись нею» (с. 70-71). Прослідкувавши цю боротьбу від часів давньогрецьких софістів до засновників другої хвилі позитивізму, останній професор філософії Київської духовної академії в завершальному висновку свого дослідження дає добру настанову тим, хто будь-що намагається жити за правилом «усе відносно». «У філософії, – говорить Петро Кудрявцев, – релятивізм не може бути доведений до кінця без логічного протиріччя: хто намагається довести релятивізм, той його спростовує» (с. 326).

Сьогодні, незважаючи на всі труднощі, серія продовжує роботу. Так, готуються до випуску перша в Російській імперії філософська енциклопедія – «Філософський лексикон» Сильвестра Гогоцького, «Поступовий розвиток стародавніх філософських вчень у зв'язку з поступовим розвитком язичницьких вірувань» Ореста Новицького, зібрання творів українського просвітника XVIII століття Якова Козельського, а також наступні томи праць тих мислителів, чия ідейна спадщина за останні три роки отримала нове народження.

© *Наталія Григорівна Мозгова, Богдан Костянтинович Матюшко*